

ÇÖP VE TÜREVLERİ: BİR TÜRKÇE KELİME AİLESİ VE ONUN MACARCADAKİ YANSIMALARI*

István Vásáry

Çev. : Yasemin ÇÜRÜK**

1. GİRİŞ

2. Tü. *opraq*, Ma. *apró*.

3.1. Tü. *çöp*, Ma. *csepp*.

3.2. Tü. *çöpik*, Ma. *csepű*.

3.3. Tü. *çöpre*, Ma. *seprö*.

3.4. Tü. *çüprek*.

3.5. Tü. *çöpür*, *çöpürdek*, *çöpel*.

4.1. Tü. *opraq*'a, *çöp*'e, *çöpre*'ye ve *çüprek*'e bağlı ikilemeler

4.2. Ma. *apró-cseprö* ve *csip-csup*.

1. Macarca *apró* 'küçük, ufak, minik', *csepű* 'üstüğü (didilmiş kendir), kıtık (kendir lifi)' ve *seprő* 'tortu, telve' kelimelerinin Eski Türkçe asıllı olduğu, bilimde uzun zaman önce saptanmıştır (bkz. BTLw 37, 50, 116). Ancak bazı ayrıntılar ve Türkçe kelimelerin karşılıklı ilişkisi belirsiz

* Çeviri, yazar tarafından kontrol edilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-Posta: ycuruk@ankara.edu.tr

kalmıştır. Ne *csepp*'in 'damla; biraz' ne de *csip-csup* ve *apró-cseprö* 'küçük, minik, ufak' ikilemelerinin kökenleri, tatmin edici bir şekilde açıklanmıştır. Sonuç olarak bu altı Macarca kelimenin Türkçe geçmişini kapsamlı olarak açıklamaya çalışacağım. Vardığım sonuca göre ise Türkçeden Macarcaya ödünçlenen bu öbekler, yaygın morfolojik ve semantik ilişkilerinden dolayı sadece iki dilli toplumlarla açıklanabilir, demek ki tahminimizce bütün Türkçe konuşan gruplar yurt tutuş öncesinde¹, yani 9. yy. öncesi, Macar kabileleri birliğinin bünyesine dahil olmuşlardır. Tarih kaynaklarının hepsi de bunu doğrulamaktadır.

2. Tu. *opraq*, Ma. *apró*.

Macarca *apró* "küçük, ufak, minicik, çelimsiz, küçücük" kelimesi aynı anlamlı Eski Türkçe **opraq* /**apraq*'tan alınmış olabilir. Eski Türkçe kelimenin devamı bugünkü Kırgızcada *upuraq* 1. 'размельчённый, мелкий' 2. *mecazi* 'заслуживающий пренебрежения', *apıraq-sapıraq* 1. 'мелкие обрезки кожи' 2. *mecazi* 'мусор, хлам' (KiRS 805, 62) ve Modern Uygurcada *opruq* 'zerschlagen, zerstückelt' (ShR) şeklinde geçer. Önceki Türkçe kelime *opra-* fiilinden 'kesmek, (küçük) parçalara ayırmak, dilimlemek, doğramak' *-Xk* ekiyle türetilmiştir, krş. Kırg. *upura-* 'разбиваться на мелкие крупинки', Mod. Uyg. *opur-* 'проламывать, разрушать' (UiRS 86), Trkm. *opur-* 'разрушать' (TrkmRS 491). Bununla birlikte *opraq* ve *opra-* kelimelerinin ikisinin de farklı anlamlara gelen eşeslileri vardır. *Opra-* kelimesinin Türk dillerindeki en yaygın anlamı 'eskimek, çürümek; (elbiseler için) eskitmek, yıpratmak' (veriler için bkz. ED 14, s.v. *opra:-*), bu yüzden *opraq* 'eskimek, aşındırmak, ikiye ayrılma; yırtık, parçalanmış' → 'yırtık, parçalanmış elbise' → 'elbise (genelde)' (bilgi için bkz. ED 13, s.v. *opra:k*) anlamlarına gelmektedir. *Opra-* kelimesinin iki anlamı birbiriyle çelişmez, dahası en muhtemeli, bu kelimeler Palló ve Róna-Tas'a göre kesin olarak erken bir semantik ayrılmanın sonucu ortaya çıkmıştır (Palló 1982; Róna-Tas 1995). Kelimenin asıl anlamı 'parçalara ayırmak' olmalıdır, ama anlam genişlemesinin etkisi, muhtemelen asıl anlamın belirginliğini bulanıklaştırmıştır. Öyle bile olsa *opraq*'ın 'yırtık; elbise' anlamı baskın gelmiştir ve sadece yukarıda bahsedilen birkaç bilgi, 'küçük, ufak' ve 'parçalara ayırmak' anlamlarının kullanıldığını doğrulamaktadır.

Yine de, *Codex Cumanicus*, iki anlamın aynı dilde eşzamanlı olarak ortaya çıktığını destekleyen ilginç birkaç örnek sunmaktadır, şöyle ki eşesli *opraq* 'vestmentum / cüppe ve giysi' ve 'foratura / delmek, yem vermek'

¹ Burada bahsi geçen 'yurt tutuş', Macarların 895-900/902 yılları arasında zorlu mücadeleler sonunda Karpat Havzasına yerleşmeleri olayıdır (Ç.N).

anlamlarına gelmektedir (CC 178). En son anlam olan ‘yem vermek’, anlam aktarması yoluyla ‘parçalara ayırmak’ anlamından gelmiş olmalıdır: ‘çeşitli bitkilerin küçük parçalara bölünmesiyle yapılan yem’ → ‘hayvan yemi’. Macarcadaki bir analogi için *aprólék* ‘sakatat (kümes hayvanlarının)’ ile karşılaştırınız ; (16. yy. Macarcasında ‘çocuklar’ anlamına da gelmektedir) (TESz I, 167). Analoginin kesinliği, halen tartışılan *apró*’dan türemiş olan Macarca *aprólék*’le daha da artmaktadır.

Türkçe *ufak* ‘küçük, minik’ kelimesi gibi kelimeler ve *uğ-* / *uv-* ‘öğütmek, ufalamak’ kelimesinden türemiş kelimelerin sonuç olarak TESz ve EWU’da karıştırılmış bir biçim olduğu belli olan *opraq* ile hiçbir ilgisi yoktur. Macarca kelime için bkz. BTLw 37; SzófSz; TESz I, 167; EWU I, 43.

3.1. Tü. *çöp*, Ma. *csepp*.

Macarca *csepű* ‘üstüğü, kıtık’ ve *seprő* ‘çökelti, tortu’ kelimelerinin en eski Türkçe şekli, sırasıyla *çöpik* ve *çöpre*’dir. Bu Türkçe kelimeler, *çüprek*, *çöpür*, *çöpürdek* ve *çöpel* gibi bazı diğer kelimelerle birlikte tüm modern Türk dillerinde yaşayan *çöp*’ün ‘çöp, döküntü’ türevleridir. Bu nedenle *çöp* kelimesi, öncelikli olarak Türkçedeki türevlerinin açık bir tablosunu çizmek suretiyle incelenmelidir.

Kâşğ. *çö:p* ‘the dregs (*tıfl*) of anything, or what is squeezed out (‘*aşir*)’; *üzüm çö:pi* ‘the sediment (*tajir*) of grapes’; *ya:ğ çö:pi* ‘the sediment (‘*akar*) of oil’; *bo:r çö:pi* ‘the dregs (*durdî*) of wine’; *tutma:ç çö:pi* (*qit’a*) of noodle or macaroni dough’ (Dank. I, 494); ‘dregs (*durdî*) of wine; also the ‘sediment (‘*akar*)’ of anything, hence human rubbish (*hutâla an-nâs*) is called *çöp çep kişiler*’; *çöp* ‘Tutma:çın (*qit’a*) parçası’, *bir çöp yegil* ‘eat a piece of Tutmaç’; the same for pieces of noodles (*al-lañit wa-l-itriya*)’ (Dank. II, 160) || Kom. *tirki çöbü* ‘the residue of a sacrificial offering’ (CC 76); Kip. *çöp* ‘qaşş; rubbish (İd. 41) || Çağ. *çöp* ‘hâşâk; rubbish’ (San. 211v 3).²

1. ‘saman inceliğinde herhangi bir sap, dal veya tahta parçası’ 2. ‘yararsız, pis veya zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeylerin hepsi’ (TS I, 322), *çörçöp* ‘sticks and straws; brushwood’ (Hony 1957, 70), *çer çöp* 1. ‘çalı çırpı kırıntısı’ 2. ‘döküntü, süprüntü’ 3. ‘bazı çocuk oyunlarında “dikkat” anlamında kullanılan uyarma sözü’ (TS I, 295); Türkiye Türkçesi ağzlarında *çöp* ‘kalın keten lifinden yapılan ip’ (Zonguldak) (DS III, 1289); Türkmence *çöp* 1. ‘палочка’ 2. ‘соринка’ 3. ‘хворост’ 4. *mecazî*

² Kâşğârî’de bulunan *çöp* örnekleri için bkz. Dank. III, 95; (diğer bilgiler için bkz.) Räs. 118 ve ED 394.

‘растение’, *çöp-çalam* ‘хворост’ (TrkmRS 738) | Kaz. Tat. *çüp* 1. ‘сор, мусор, хлам’ 2. ‘соринка’ 3. ‘сорняк, сорная трава’ 4. ‘послед, плацента’ 5. *теcazî* ‘ничтожество, дрань’ (TRS 652); Bashk. *süp* 1. ‘сор’ 2. ‘сорняк’ 3. ‘пичто’ (BRS 486); Chuv. *šüvĕ* ‘szemét; Kehricht’ (Paas. 143); KarK. *çöp* ‘сор, отбросы, мусор’, KarT. *çop* 1. ‘трава’ 2. ‘пакля (льняная)’, *çop* ‘необработанное волокно льна’ (KRPS 632, 628, 631); Ktch.-Blk. *çöb* ‘травинка; стебелёк; былика; соломинка’ (KBRs 732); Kum. *çöp* ‘сор, сорный’ (KuRS 358); Nog. *şöp* 1. ‘ствол растения’ 2. ‘сор, соринка’, *şöp-şar* ‘сор, мусор’ (NRS 416); Kaz. *şöp* ‘grass, hay’, *şöp şalam* ‘debris, rubbish’ (Shnit. 239); Kirg. *çöp* ‘трава, сено’ (KiRS 872) | Özb. *çüp* 1. ‘лучинка, веточка’ 2. ‘соринка; сор’ 3. ‘сено, а также сухая ботва, стебли растения и т. п., как корм скоту’ (UzRS 531); Tuv. *çöp* ‘гуща (напр. супа); густой (напр. в супе)’ (TuvRS 541, 544).

Çöp kelimesi (aslında *çö:p*, uzun ünlüyle), eski zamanlardan beri hemen hemen Türk dilinin tüm lehçelerinde çeşitli türevleriyle yaygındır (daha fazlası için alta bkz.). Böylece kelimenin Türkçenin asıl sözcük hazinesine ait olduğu belli görüldüğünden bu Türkçe kelimenin Farsça *çüb* ‘tree, stick’ kelimesinden türediğini düşünmek yanlıştır.³

Çöp’ün anlamıyla ilgili olarak da birkaç söz söylemek gerekir. Aslında *çöp*, ‘parça, kırıntı, kısım, küçük parça, herhangi bir şeyin parçası, özellikle sap, dal, ağaç dalı, saman ve benzerleri’ anlamına gelmektedir, dolayısıyla 1. ‘çöp, dal; çubuk, değnek; ince uzun tahta, çalı çırpı, küçük tahta, odun; saman sapı, ot sapı; saman, ot; yabancı ot’, 2. ‘çöp, çer çöp, püsür, kir, atık’ 3. ‘tortu, çöküntü, çökelti, artık, posa, kötü / alçak (insanlar)’ anlamlarına gelir. Her bir anlamda tespit edilebilen yan anlam, ‘küçüklük veya bölünmüşlük’tür, haliyle ‘değersiz veya düşük kalitede bir şey’dir. Başkurtçada *çöp*’ten türetilmiş fiilde, iki durum çok iyi gözlemlenebilir, *süpsĕn-* fiili ‘копаться в мелочах, быть мелочным’ (BRS 487) anlamına gelir. Sonuç olarak bu yan anlamlar, *çöp*’ün türevlerinin çokluğunu göstermektedir.

Macarcada, kökü *csep/csöp* (*çep/çöp*) olan bir kelime ailesi vardır: *csepp/csöpp* 1. ‘damla’ 2. ‘az’ 3. ‘minik, çok küçük, çok ufak’, *csepeg/csöpög* ‘damlamak, damlatmak’, *cseppen/csöppen* ‘damlamak (bir kez), sızmak, damlatmak’, *csepereg/csöpörög* ‘yavaşça damlamak, çiselemek’ gibi başka ettirgen türevleriyle. (Standart Macarcada *e*’li şekiller daha yaygındır, ancak 19. yy. öncesinde böyle değildir: günümüz

³ Bkz. TS I, 322. - Farsça *çüb* ‘kütük, tahta; ağaç; sopa, çubuk, cop, değnek, vs.’, *çop* ‘truncheon, policeman’s baton’ olarak gerçekten Türkçeye girmiş olabilir (Tietze 1967, 140, No. 38), ancak bu kelimenin *çöp* kelimesiyle ilgisi yoktur.

Macarcasında da *e ~ ö* değişimi ağızlarda hala mevcuttur). Kelimelerin Macarca ailesi, eski Fin-Ugor zamanlarına kadar giden muhtemelen yansıma kaynaklı kelimelerden oluşur. Ama Fin-Ugor kelimelerinin genetik uygunluğu, kelimelerin yansıma özelliğinden dolayı tartışmaya açıktır (TESz I, 501). Macarca *csepp/csöpp* ‘damla, vs.’ kelimesi, *csepeg*, *cseppen*, *csepereg* fiillerinden ayrılmasının sonucunda da ortaya çıkmış olabilir ya da daha muhtemeli çeşitli isimden ve fiilden fiil yapan eklerin eklenmesiyle oluşan eski bir isimfiilin (*nomenverbum*) devamıdır. Türkçe *çöp* kelimesinin türevleri (daha fazlası için aşağı bkz.) *çöpik* ve *çöpre/çöprek*, Macarcaya ödünç verildiğinde *csepp/csöpp* ‘damla’ kelimesi kesinlikle o dilde mevcuttu. Ancak *çöpik* ve *çöpre/çöprek* Macarcaya girdiğinde, Türk-Macar iki dilliliğinin olduğu varsayılan zamanlarda, *çöp* kelimesinin de Macarcaya girdiği neredeyse kesindir. Macarca *csepp/csöpp* ‘damla’ ile eşesli olduğu için alıntı kelime, *csepp/csöpp*’ün yaygın anlamı aracılığıyla ‘görünür’ hale gelmiştir: dahası ‘damla’, ‘biraz’ ve ‘küçük, çok küçük, minik’ anlamlarına da gelmiştir. Türkçe kelimeyle Macarca kelimenin anlam yakınlığı, süreci kolaylaştırmıştır. Özetle Macarca *csepp*’in bazı yan anlamları, Türkçe *çöp*’ün Macarcaya ödünçlendiğini kanıtlamaktadır.

3.2. Tü. *çöpik*, Ma. *csepű*.

Uyg. *çöpik* ‘impurity’ (Uig. II, 91; ED 396); Kâşğ. *şöpik* ‘the remainder of a fruit which is discarded after eating (*samaj* [defined])’; the *sin* is an alternant of *jim* [i.e. *çöpik*]’ (Dank. II, 196; Clauson, ED 396’da, yanlışlıkla *şöbik* olarak transkripsiyon etmiştir).

Türkiye Türkçesi ağızlarında (Amasya) *çöpük* ‘yünün kirli ve çöplü yerleri’, *çöpü* 1. (Aydın, Rize, Sivas) ‘yün temizlendikten sonra geriye kalan kısım’ 2. (Bursa) ‘yünden yapılmış çocuk çorabı’ (DS III, 1290-91) | Kaz. Tat. *çübek* ‘очёски, вычески, очёс; охлопок, охлопье’ (TRS 651), Tatar ağızlarında (Perm-Ural) *çöbek* ‘süs - кудель’ (TTDS 505); Başk. *sübek* ‘пакля, кудель’ (BRS 486) | (Kaz. Tat. >) Chuv. *çüpěk* ‘csepű | Werg, пакля’ (Paas. 190) ve Cher. *tsöbok* ‘Werg, Hefe’ (Räsänen 1923, 79) | Tuv. *çövük* ‘гуща (*напр. супа*); густой (*напр. в супе*)’ (TuvRS 541).

Çöpik, *çöp*’e gelen +*Xk* küçültme ekiyle türetilmiştir, anlamı ise Volga-Türk dillerinde ve Eski Türkçe ile Anadolu ağızlarındaki diğer anlamlarıyla beraber ‘üstüğü, kıtık’ demektir. Tuvan’daki ‘çökelti, tortu’ anlamı için bkz. *çöp* ve *çöpre* (3.1 ve 3.3).

Macarca *csepű* ‘üstüğü, kıtık’ kelimesi, Türkçe *çöpik*’in tam karşılığıdır. Bu kelime, 15. -19. yy.’lar arasında Macarca kaynaklarda aşağıdaki gibidir: *csöpű*, *csűpű*, *cűppő*, *csöppű*, *csöpi*, *cseppű*, *csöppű*, Macar ağızlarında ise: *csipű*, *cseppő*, *csöppi*, *csöprü*, *csēpi*, *csöppű* (TESz I,

504). Sadece Tatarca ve Başkurtçada bulunan Macarca kelimenin mükemmel semantik eşitliğinin nedenini sorgulamak düşündürücü ve ilgi çekicidir. Macarca kelime için bkz. BTLw. 50; SzófSz.; TESz. I, 504; Räs. 118; EWU I, 203.

3.3. Tü. *çöpre*, Ma. *sepró*.

Uyg. *çöpre* ‘kullanılmış elbise’ (USp. 88; ED 398), Kâşğ. *çöpre* ‘shabby (*xalaq*), of clothing [yırtık pırtık, elbiseler için]’ (Dank. I, 212; Clauson’un kelimeyi *çopra* olarak okuması muhtemelen yanlıştır: ED 398).

Türkçe *cibre* ‘residue of fruit after pressing’ (Hony 1957, 56), Türk ağzları *cibre* (Burdur, Denizli, Artvin), *cebre* (Edirne), *cıbir* (Sakarya), *cibra* (Niğde, Konya), *cırba* (Niğde), *cırbala* (Muğla), *cırbanak* (Balıkesir), *cibindirik* (Burdur), *cibire* (Burdur, Denizli), *cipre* (Isparta, Burdur, Amasya, Yozgat), *cöbre* (Kocaeli), *cubur* (Konya, İçel), *curba* (Konya), *cuvra* (Antalya), *cübre* (Ordu, Erzincan, Sivas), *çöbre* (Zonguldak, Çorum), *çöpre* (Ankara), *çöpüre* (Giresun) ‘üzüm posası’ (DS III, 1290-91), *çipurı* (Rize) ‘üzümlerin kabuk ve sapları’ (DS 1305), *çipurı* (Rize) ‘suyu çıkarılmış üzüm artıkları’ (DS III, 1234), *çırpa* (Konya) ‘sıkılmış üzüm posası’ (DS III, 1184) || Kaz. Tat. *çüpre* ‘дрожки; закваска, бродило’ (TRS 652), Tatar ağzları *çüpre* (Liambir-Penza) ‘осадок, образовавшийся на дне домашнего пива или кваса’ (TTDS 508); Başk. *süpre* ‘дрожки, закваска’ (BRS 487) || Chuv. *sěpre* ‘alja, sepró, élesztő | Bodensatz, Hefe’ (Paas. 132) || KarK. *çopra* 1. ‘vino’ 2. ‘дрожжи’ 3. ‘накипь, пена’, KarT. *çopra* ‘дрожжи’, KarH. *isepre* ‘дрожжи, бродило’ (KRPS 631, 628, 618); Kum. *çöpüre* 1. ‘сор, мусор’ 2. ‘выжимки’, *çöp çöpüre* ‘мусор’ (KuRS 358); Nog. *şapra* ‘отходы винограда’ (NRS 418); Kaz. *şöbrö* 1. ‘der Bodensatz’ 2. ‘eine gelbe aus Wurzeln gekochte Farbe zum Färben des Leders’ (Radl. IV, 1038-39), *şöbre* ‘aynı anlamda’ (Bud. I, 491), *şöbere* ‘great-grandson, great-granddaughter’ (Shnit. 239); Kirg. *çürpö* 1. ‘цыплёнок, птенец’ 2. *fig.* ‘ребёнок’ 3. *avda* ‘запал’ 4. *arpa-çürpö* ikilemesinde ‘всякие хлебные злаки (гл. обр. отходы)’, *çöbürö* ‘мелкота’ (*tooktun çöbürölörü* ‘цыплятки’, *çöbürölörüm* ‘мои ребята’; *öbürö-çöbürö* ya da *möbürö-çöbürö* ikilemesinde ‘правнук, правнуки’, *öbüröp-çöbürögön* ‘малыши (дети)’) (KiRS 879, 870).

Çöpre’nin morfolojik yapısı başımızı ağrıtmaktadır. Onun *çöp*’ten türediği apaçık ortadadır, ancak +rA ekinin kullanımı çok dar örneklerle sınırlıdır, özellikle de Eski Türkçe metinlerde ve Oğuz dillerinde hemen hemen sadece edat ve zarf türetmek için kullanılır. Örneğin Türkçede, *içre* ‘inside; interior’, *sonra* ‘after(wards); the future’, *taşra* ‘the outside; province’ ve *üzre/üzere* ‘on, upon’ kelimelerini biliyoruz. Onların neredeyse

tümünün isim olarak da kullanılmasına rağmen, isim olarak işlevi ikincil gibi görünmektedir. Bu durum, Türkçede *burada* ‘here’, *şurada* ‘there’, *orada* ‘there’ ve *nerede* ‘where’ zarflarındaki *bura*, *şura*, *ora* ve *nere* için de geçerlidir. Şerbak’ın *+rA* ekinin, *+Xr-* isimden fiil yapan ekin üzerine *-A* fiilden isim yapan ekinin gelmesiyle oluştuğu ile ilgili açıklaması, onun kullanım alanına *bura*, *şura*, vb. şekillerini dahil etmediği için oldukça güvenilmezdir ve *+rA* ekinin biri *içre*, *sonra*, vb., diğeri *bura*, *şura*, vb. örneklerinde bulunan iki türünün olması gayet uzak bir ihtimaldir. Öyleyse başka bir çözüm düşünülmelidir, ancak elde başka bir çözüm bulunmamaktadır. Belki *çöpre*, *çöprek/cüprek*’in ‘kural dışı’ bir şeklidir (aşığıya bkz.), *çöpre*’nin ‘eski püskü; yırtık pırtık elbise’ anlamı, iki Eski Türkçe kaynakta korunmaktadır, *çöprek*’ten geldiği doğrulanabilir. Diğer olasılık da *+rA* ile biten ikilemelerden *çöpre*’nin türetimidir (bu konuda daha fazla ayrıntı için bkz. 4.1.). Doğru olsa bile, *çöpre* şekli için yapılan kusursuz açıklamaya rağmen, onun *çöp*’le olan bağı inkar edilemez.

Çöpre’nin temel şekli, *çöp*’ten türemiş olarak, açıkça ince ünlülüdür, ama coğrafi olarak yakın bölgelerde konuşulan iki Kıpçak dili Kırım Karaimcesi ve Nogaycada ikincil kalın ünlülü şekli vardır: KarK. *çopra* ve Nog. *şapra*. Bu yüzden Kırım’ın güney Rus ağızlarından Astrakhan ve Don bölgesinde Türkçe kelimenin *чанра* ‘виноградные выжимки, из которых гонят гущевую водку’ olarak alınması tesadüf değildir (Dal’ IV, 582, s.v. *чанать*; Fasmer IV, 315 ve Šipova 376 ile de karşılaştırmız). Türkçe kelime, Modern Grekçede de Anadolu ağızlarından ödünçlenen τσίπουρο ‘residue of grapes (üzüm çöpü)’ olarak bulunabilir (Kretschmer-Festschrift 1926, 227 *apud* Fasmer IV, 315). Bölgedeki Karadeniz Grek ağızlarından yeniden ödünçlenmiş olabilmesi ihtimaline rağmen Anadolu ağızlarından Rize ağızındaki *çupuri*, *çipuri* şekilleriyle karşılaştırmız.⁴

Ayrıca temel çağrıştırdığı anlamı ‘çöp’ olan *çöpre* (Kumuk Türkçesinde korunmuştur), özellikle ‘üzüm çöpü ve üzümden yapılmış içecek’ anlamına gelir, dolayısıyla 1. ‘üzümün sıklıdıktan sonra kalan sapı ve posası’ 2. ‘üzümün/ şarabın tortusu, posası’ 3. ‘maya, hamur mayası’ anlamlarını da taşır. Kazakça kelimeler, semantik ve morfolojik ayrılma sürecine ışık tuttuğu için büyük bir önem kazanmıştır. Aslında *çöpre*, Kazakçada doğal şekliyle, 1. ‘tortu, çöp’ 2. ‘küçük şeyler, küçüklük’ 3. ‘küçük hayvan veya çocuklar’ gibi farklı semantik çağrışımlara sahipti. Gelişmenin sonraki aşamasında kelimenin anlamlarının bulanıklığı, morfolojik incelemeyle

⁴ Türkçedeki *cibre*’nin Grekçeden alınmış bir ödünç kelime olduğunu düşünmek yanlıştır. Bunu ilk iddia eden Tietze’dir 1945, 242 (No. 274), sonra Eren 1960, 316 ve TS I, 258, bu iddiayı tekrarlamıştır.

giderilmiştir, şöyle ki var olan iki farklı biçim, farklı anlamları kapsayacak şekilde ayrılmıştır. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse Kazakçada *şöbere* ‘torunun oğlu’ anlamına gelirken *şöbrö* ‘tortu, çökelti’ demektir. Bunun yanı sıra diğer yol, Kırgızca olmuştur, şöyle ki Kırgızca *çürpö* (*çüprö*’nün metatezi) ‘tavuk yavrusu, kuş yavrusu; tahıl’ (sadece bir ikilemede kullanılmıştır) ve *çöbürö* ‘küçüklük; küçük hayvan/ çocuklar; torunun oğlu’ (sadece bir ikilemede kullanılmış) arasında herhangi bir semantik ayrım yapmamıştır. Böylece Kazakçada ayrım tamamlanmıştır: *şöbrö* ve *şöbere* hem şekil hem de anlam bakımından tamamen ayrılmıştır ve onların yaygın kökünün izi, yerel konuşuruların zihninden yok olmuştur. Kırgızcada *çürpö* ve *çöbürö*, resmen aynı kelimenin oldukça farklı çeşitleri olmalarına rağmen asla iki kelimeye ayrılmamışlardır. - İki Eski Türkçe kaynakta korunan ‘yırtık pırtık; eski püskü elbise’ anlamı muhtemelen *çüprek*’in semantik genişlemesinin sonucudur (daha fazlası aşağıda).

Bu Türkçe kelime, Macarcaya *seprö* olarak geçmiştir. 14-18. yüzyıllar arasındaki kaynaklarda kelime aşağıdaki gibidir: *söprö*, *söpprö*, *seprö*, *sepre-*, *sebre-*, ağızlarda: *seprü*, *söprü*. Macarca kelimenin anlamı 1. ‘şarap tortusu’ 2. ‘kötü insanlar’ 3. ‘çökelti/posa, tortu’ 4. ‘mayalı hamur’ 5. ‘kişinin zihninde etki bırakmak’ 6. ‘şarabın tortusundan yapılan kanyak’. 1’le 4 arasındaki anlamlar Türkçeden ödünç alınmıştır ve 4’le 6 arasındaki anlamlar Macarcada gelişmiştir.

Macarca kelimenin ses yapısı incelendiğinde *csepü*’nün ilk sesi *cs-* [= *ç-*]’ye karşılık olarak *seprö*’nün ilk sesi *s-* [= *ş-*] daha fazla açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Şöyle ki hem *seprö* ve hem *csepü*, ilk sesi *ç-* (*çöpre*, *çöpik*) olan Türkçe kelimeler dayanmaktadır. Eski Türkçedeki *ç-*’nin Macarcaya ödünçlenen kelimelerde iki eşdeğeri, yani *ç* ve *ş*, var olması araştırmacıların başını çok fazla ağrıtmaktadır.⁵ Macarcaya ödünçlenen sayısız kelime Eski Türkçedeki *ç-*, *ş-* olarak temsil edilmiştir: Tü. *barçın* → Ma. *bársony* ‘kadife’, Tü. *burç* → Ma. *bors* ‘biber’, Tü. *burçaq* → Ma. *borsó* ‘bezelye’, Tü. *qoç* → Ma. *kos* ‘koç’, Tü. *qapurçaq* → Ma. *koporsó* ‘tabut’, Tü. *çarıq* → Ma. *saru* ‘ayakkabı, sandal’, Tü. *çerig* → Ma. *sereg*, vb. Diğer yandan Eski Türkçe *ç*, Macarcada birkaç durumda korunmuştur: Tü. *ağaççı* → Ma. *ács* ‘marangoz’, Tü. *büğüçi* → Ma. *bölcs* ‘akıllı, bilge (adam)’, Tü. *uçuq* → Ma. *ocsú* ‘saman, kepek, şöp’, Tü. *satığçı* → Ma. *szatócs* ‘tüccar, esnaf’, vb. En akla yakın açıklamayı, En Eski Macar döneminde iki patlamalı-sızıcı damak ünsüzünün bulunduğunu iddia eden Ligeti (1986, 55) yapmıştır. Bu iki ünsüz, Fin-Ugor öncülleri *ç* ve *ç*’ye dayanmaktadır. İlki, damaksıllığını yitirmiş ve *cs* [*ç*], ikincisi patlamalı-sızıcı özelliğini yitirmiş ve *s* [*ş*] olarak

⁵ Farklı görüşler için bkz. Ligeti 1986, 53-4.

hayatta kalmıştır. Sonuç olarak En Eski Macar döneminde, yani M.S. 6-10. yy'da, Macarcaya giren Türkçe kelimelerdeki ç ünsüzü, Macarcada iki simgeye sahiptir: ç olarak veya ş'ye gelişmiş bir şekilde korunmuştur. Bu iki simgenin yayılmasında bir düzenlilik olmamış gibi görünüyor. *Çöpik*'teki ç sesi Macarcada ç olarak muhafaza edilmiştir (*csepű*), ama *çöpre*'nin ç sesi Macarca *seprő* kelimesinde ş olarak korunmuştur. 11. yy. gibi erken bir dönemde (örneğin Kâşğari'de *çöpik*'in yerine *şöpik* şeklini bulduk, bkz. üste) ç'nin damaksıl-sızıcı özelliğini yitirdiği için Türkçede de ç > ş gelişimi olduğu öne sürülebilir ve bu ses gelişimi çok erken bir dönemde başlamış olabilir. Ama bu fikir, iki kanıtla çürütülebilir: 1. Türkçede 11. yy'dan daha önce oluşan ç > ş gelişimini kanıtlamak için elde veri yok ve olsa bile bu durum, düzensiz ses değişmesi çerçevesinde hiç baskın olmamıştır. Eski Türkçeden Macarcaya ödünçlenenlerin çoğunluğunda ç-, ş- olarak temsil edilmiştir. 2. *Çöp*, *çöpik* ve *çöpre* kelimelerinin semantik akrabalığından dolayı bu kelimelerin yaklaşık olarak aynı zamanda aynı Türk lehçesinden Macarcaya girmiş olduğu kabul edilebilir. Sonuç olarak ç sesinin, farklı akraba kelimelerde farklı simgelerle gösterilmesi oldukça imkânsızdır. Genel olarak değerlendirildiğinde Türkçe ç sesinin Macarcanın kendi içinde bir değişime uğrayarak Macarca *seprő*'deki ş sesine dönüştüğü sonucuna varılabilir. – Macarca kelimenin son sesine gelince, o ses, hem Türkçe *çöpre* hem de *çüprek* şekilleriyle açıklanabilir (*çüprek* için daha alta bkz.). – Macarca kelime için karşılaştırınız BTLw 116; SzófSz; TESz III, 519; Räs. 118.

3.4. Tü. *çüprek*.

Kom. *çüprek* 'Windeln' (CC 77); Kıp. *çüprek* 'al-şaqqa wa'l-ħirqa; Lappen' (Houtsma 70, 19), 'paçavra' (İd. haş. 13); Hvar. *çüprek* 'покрывало; лохмотья, ветошь', *yüzine örkten çüprek* 'a kerchief covering your face', *bu eski çöpreklerni* 'these old rags' (Nehcül-ferâdis: Faz. II, 520); Çağ. *şeprek* 'der Bodensatz, die Hefe' (şüpheli; sadece Radloff'ta bulunur; I, 1017).

Trkm. *çüprek* 1. 'пакля' 2. 'короткий (т.е. недоброкачественный - о шерсти)' (TrkmRS 741) | Kaz. Tat. *çüprek* 1. 'тряпка' 2. 'пелёнка, подгузник', *çüprek-çaprak* 'трапье; ветошь; барахло, хлам' (TRS 652); KarK. *çiprek* 'пелёнки, пелёнка', KarT. *çuprak* 'тряпка', KarH. *tsiprek* 'тряпка' (KRPS 628, 643, 613); Nog. *şüberek, şiberek* 'тряпка, лоскут; 'тряпочный, лоскутный' (NRS 418, 412); Kaz. *şüberek* 'a rag, clothes, milksop' (Shnit. 238), *şöbörök* 1. 'der Lappen' 2. 'baumwollenes Gewebe, Kattun' (Radl. IV, 1038), *şüpörök* 'der Lappen' (Radl. IV, 1113); Kirg. *çüpürök*, (güney ağzları) *çürpök* 'тряпка', *çüpürök-çapıraç* veya *çüpürök-sapıraç* 'трапье, разные тряпки' (KiRS 879, 848) | Alt. *çeberek* 'отрепье,

тряпица, ветошь, охлопок, пакля' (Bud. I, 490); Kmd. *çübürek* 'der Lappen', Tel. *çübrek* 'das Handtuch', Shor. *şüpörök, şübürek, şübrek* 'der Lappen' (Radl. III, 2203; IV, 1113-4).

Çüprek, çöp'e *+rAk* eki getirilerek türetilmiştir. Sonraki ek, çok nadirdir, *+rA-* ve *-Xk* eklerinin birleşiminden oluşur. Eski Türkçede isimden fiil yapan ek de çok nadirdir, Clauson bu eki, *+IA-* ekinin ikincil şekli kabul eder (ED xlv), örnekler *kök* 'gök' > *kökre-* 'gürlemek, gök gürlemek', *kek* 'garez, nefret' > *kekre-* 'ekşimek'.⁶ Anadolu ağızlarında ve Türkmencedeki bir fiilin görünümünün anlamsal noktası dikkatimizi çekmektedir: Tü. diyal. *çöpre* 'bez yırtılınca iplikleri fitil ayrılmak' (Kastamonu, Çorum) (DS III, 1290) ve Trkm. *çüpre-* 'вырождаются, мельчать (о скоте)', onun işteş şekli *çüpreş-* 'измельчатся, становится мелким' (TrkmRS 741). *Çüprek, çöp*'ten türemesine rağmen kelimenin ilk hecesinin sesi /ü/ olarak sabitlenmiştir (sadece Kazakçadaki bir çeşidinde ve Kazan Tatarcasında orijinal /ö/ görülmektedir).

Çüprek'in temel anlamı, 'üstüğü/çaput, paçavra; parçalanmış elbise'dir, dolayısıyla 'elbise, elbiseler'. Anlamının bazı geleneksel uzantıları 'silecek, havlu' ve 'bebek bezi, kundak bezi'dir. Çağatayca *şeprek*'in (eğer gerçek şekliyse) 'tortu, çökelti' anlamı, *çöpre*'nin anlamı ile bağlanabilirken Türkmence ve Altaycadaki kelimelerin 'üstüğü, kıtık' anlamı *çöpik*'in anlamı ile özdeştir (bkz. üste). Bu yüzden *çüprek* gibi bir şekli de olan Macarca *seprö* 'çökelti, tortu' kelimesinin Türkçe kökeni göz ardı edilemez.

3.5. Tü. *çöpür, çöpürdek, çöpel*.

Kâşğ. *çöpür* 'goat's-hair (*şa'r al-ma'z*)', *çöpür çepür* 'rubbish, old furniture (*al-xurfi min al-matâ*)', laf kalabalığıyla (Dank. I, 182), *eçki çöpürlendi* 'the goat's hair grew (*nabata şa'r al-ma'z*)' (Dank. II, 398) || Çağ. *çöpür* 1. 'goat's hair, sheep's wool (*müy-i buz wa gûsfand*)' 2. 'jungle, a thicket of trees (*cangal wa bîşa-i pur diraxt*)' (San. 211v 12) || Kıp. *çöpür* 'kirli eşya (*al-qaşş bi-wasax*)' (İd. 31, 41; Caferoğlu'nun *çubur* okuyuşu yanlıştır).

Anadolu ağızlarında *çöpür* 1. 'yünün kirli ve çöplü yerleri' (Balıkesir, Eskişehir, Sakarya, Çorum, Sinop, Amasya, Tokat, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Kars, Erzurum, Maraş, Yozgat, Kırşehir, Kayseri) 2. 'keçi kılı' (Bursa, Eskişehir, Kütahya, Bilecik, Bolu, Zonguldak, Kars, Çorum, Samsun, Amasya, Ordu, Giresun, Trabzon), 'keçi kılından yapılan çuval vb.' (Çanakkale, Kars, Sinop, Giresun), 'pürüzlü, kaba çorap'

⁶ Karşılaştırma yapmak için sıfatlarla kullanılan *+rAk* eki, buraya ait değildir, ek için bkz. Eckmann 1953.

(Giresun, Maraş) 3. ‘kara keçi’ (Kastamonu, Samsun) 4. ‘karışık dolaşık iş’ (Kars, Çorum, Amasya, Gaziantep) (DS III, 1290–91), *çüpür* 1. ‘sert keçi kılı’ (Kastamonu) 2. ‘çöp’ (Tekirdağ), *çopur* ‘yün temizlendikten sonra geriye kalan kısım’ (Artvin) → *çopurli* ‘vücudunda çok miktarda kıl bulunan insan’ (Artvin) (DS III, 1269); Trkm. *çöpür* ‘козья шерсть’ → *çöpürlek* ‘имеющий густую длинную шерсть, с густой длинной шерстью (о козе)’ (TrkmRS 738).

Clauson’a göre “as there is no trace of a Den. Suff. -ür, this word cannot be derived fr. *çö:b*, and this raises the question whether the meaning ‘rubbish, debris’ is not due to a false etymology”. (ED 398) Şimdiye kadar *çöp* ve türevleriyle ilgili olan dediklerimize dayanarak Clauson’un kategorik durumunu haklı olarak reddedebiliriz: ‘çöp’ ve benzer anlamları doğrudur ve bunlar ‘halk etimolojisi’ ile yapılmamıştır. *Çöpür* şekli, *çöp*’ün ‘çöp, kirli’ aslı anlamını koruduğu açıkça görülmektedir. Onun temel anlamı, ‘koyunun yününün kirli parçası’ olmuştur. Şöyle ki ‘keçi kılı’, anlamının genişletilmiş sayısı ile, ama asıl anlamı Kâşğari’de *çöpür çepür* ve İdrâk’ta *çöpür* olarak çok iyi korunmuştur. Clauson’a göre ‘olmayan’ +*Xr* isimden isim yapan eki’nin varlığı sadece *çöpür* kelimesi ve bazı olası örneklerle ispatlanabilmektedir (+*Xr* ekinin başka olası açıklamaları için bkz. 4.1.). Türkçede kelime yapımı bilinmeyen alan sayılmamasına rağmen henüz bu konu tamamen keşfedilmekten uzaktır. Bu alandaki pek çok monografik⁷ çalışmanın varlığına rağmen, daha yapılacak çok iş bulunmaktadır. Özellikle de bazı Türk dillerinde kelime yapımının araştırması ihmal edilmiştir ve en önemli görevlerden biri *Derleme Sözlüğü*’nün 12 cildinde ve diğer bazı Türkçe yayınlarda bulunan çok zengin ağız materyalinin betimlenmesi olacaktır.

Çöpür’den +*dAk* ekiyle türetilmiş olan diğer şekiller Kıpçakçadaki *çepürdek* ‘çerçöp, karmakarışık, abur cubur şeyler (İd. haş. 10) ve Anadolu ağızlarındaki *çöpürdük* ‘pis’ (Ankara) (DS III, 1291). Nadir bir ek olan +*dAk* için bkz. ED xli, Erdal 1991, XXX.

Sonuç olarak Türkçe ve onun ağızlarında *çöp*’ün türevlerinin fazlası vardır, bkz. Türkçe *çepel* ‘pis (hava); kasvetli, sıkıcı; bulanık; karışık, katkılı; fırtına rüzgarları, yağmur ve sulu kar (çepel); çamurlu sezon; çamur, kir; yabancı madde’ (Hony 1957, 64), 1. ‘kir, bulaşık, çamur, pislik’ 2. ‘ürüne karışmış yabancı madde’ 3. ‘çalı çırpı’ (TS I, 294), Anadolu ağızlarında *çöpel* 1. ‘çöp’ (Uşak, Denizli, Aydın, Ankara, Konya, Muğla,

⁷ Bkz. Zajaczkowski 1932; Brockelmann 1954; Garipov 1959; Severtjan 1962; Oruzbaeva 1964; Severtjan 1966; Khabičev 1972; Ščerbak 1977; Ščerbak 19781; Khabičev 1989; Erdal 1991; Korkmaz 1994; Berta 1995).

Bulgaria) 2. ‘tarlada bulunan yabanî ot (Denizli, Aydın) 3. ‘içinde çörçöp olan buğday, pirinç, fasulye vb. (Kıbrıs) 4. ‘küçük şey, parça’ (Aydın) (DS III, 1289). – Türkçe *çipil* ‘ mahmur; kirli (hava)’ (Hony 1957, 68), ‘(göz için) ağırlı ve kirpikleri dökülmüş’ (TS I, 312) ve bir ağza ait *çipilti* ‘yağmur serpintisi’ (a.g.e.) *çöpel/çepel*’e bağlanamaz. Bu kelimeler, yansıma kaynaklı görünse de morfolojik ve semantik olarak açık değildir. *Çöpel/çepel*’in *çöp*’ten türediği açıkça belli olmasına rağmen +*Al* eki, Türkçede henüz tam olarak +*Al* veya +*Xl* isimden isim yapan eki doğrulanmadığı için daha fazla açıklama gerektirmektedir (ama Anadolu ağızlarının kelime yapımının “gizemi” hakkında üstte altını çizdiğim görüşlerime bkz.).

4.1. Tü. *opraq*, *çöp*, *çöpre* ve *çüprek* ile bağlantılı ikilemeler.

Türkçedeki tek ve iki heceli pek çok kelime gibi dikkate değer olan *opraq*, *çöp*, *çöpre* ve *çüprek* kelimeleri de ikiz kelime veya ikilemeler geliştirmiştir (Osmanlıcada “atf-ı tefsiri”, Almancada “Zwillingswort”, Türkçede “ikileme, ikiz kelime, ikizleme” ya da “kelime koşması, tekrar” ve Macarcada “ikerszó” olarak adlandırılır).⁸ Bu olgu, hem Türkçede hem de Fin-Ugor dillerinde iyi bilinir.

İkilemelerin oluşması için çok çeşitli yollar vardır. Temel kelime oldukça sık, anlamlı bir kelime, kendisinden yapılmış kısmen farklı sese sahip ve hiçbir anlamı olmayan kelimenin temel kelimedenden önce ya da sonra gelmesi suretiyle yinelenebilir. Örneğin *ufak-tefek* ikilemesi, *ufak* ‘küçük, minik’ kelimesi sayesinde oluşur, *tefek*’in hiçbir anlamı yoktur ve bu yüzden tek başına da kullanılamaz (ayrı bir varlığı yoktur). Yeni ikilemenin anlamı, temel kelimenin anlamıyla aynı veya ondan kısmen farklıdır, temel fark kelimelerin yapı özelliğidir. Yani ikilemeler temel kelimelerin etrafında geçersizlik ve oyunculuk havası taşır. Bu, *çöp*’ten gelen Kâşgarî’deki *çöp-çep* ‘human rubbish’, *çöpür çepür* ‘rubbish, old furniture’ (Dank. II, 160; I, 182) ve Kaz. *şöp-şalam* ‘debris, rubbish’ (Shnit. 239), Türkm. *çöp-çalam* ‘хворост’ (TrkmRS 738), Nog. *şöp-şar* ‘cop, mycop’ (NRS 416) ve gibi şekillerin oluşma yoludur (3.1. ve 3.5.’e de bkz.). Son üç durumda görüldüğü üzere, ikilemenin yeni unsuru sık sık temel kelimenin ünlülerine karşılık yeni ünlüler sunar, örneğin damaksıl ünlüleri, onların kalın benzerine dönüşmüştür.

Aynı şekilde aşağıdaki ikilemeler *çöpre* ile bağlantılı olabilir: Kum. *çöp-çöpüre* ‘mycop’ (KuRS 358), Kirg. *öbürö-çöbürö*, *möbürö-çöbürö* ‘правнук, правнуки’ (KiRS 870) (3.3’ün altına da bkz.) ve *çüprek*’le

⁸ Tuna 1948; Eren 1949; Ağakay 1954; Hatipoğlu 1981. Daha fazla kaynak için bkz. Hatipoğlu 1981:10.

bağlantılı olanlar da aşağıda sıralanmıştır: Kaz. Tat. *çüprek- çaprak* ‘трапье; ветошь; барахло, хлам’ (TRS 652); Kirg. *çüpürök-çarıraq, çüpürök-sarıraq* ‘трапье, разные тряпки’ (KiRS 879, 848) (3.4’ün altına da bkz.). Kırgızca *arııq-sarııq* 1. ‘мелкие обрезки кожи’ 2. *mecazî* ‘мусор, хлам’ (KiRS 805, 62) ve Kazakça *abır-sabır* da ‘bustle, fuss, running about, turmoil’ (Shnit. 13) *opraq* kelimesiyle yapılan ikilemeden gelişmiştir (2’nin altına bkz.).

İkiz kelime yapmanın diğer yolu da benzer yapıya sahip eş anlamlı kelimeleri bazı fonetik değişikliklerle birleştirmektir. Fonetik ve semantik değişiklikler, kelimelerden sadece birinin veya kelimelerin asıl anlamlarının zamanla yok olmasıyla çok önemli bir hale gelebilir. Bu, *çer* kelimesinin anlamı tamamen unutulmamış olmasına rağmen hemen hemen ilk unsuru anlamı unutilan Türkçe *çörçöp* ‘çubuklar ve çöpler; çalı çırpı’ (Hony 1957, 70), *çer çöp* 1. ‘çalı çırpı kırıntısı’ 2. ‘döküntü, süprüntü’ 3. ‘bazı çocuk oyunlarında “dikkat” anlamında kullanılan uyarma sözü’ (TS I, 295) ile ilgili bir durumdur (3.1’e bkz.). *Çer* kelimesi *çerçi* ‘pedlar’ kelimesinde (Hony 1957, 64) mevcuttur yani 1. ‘köy, pazar ve benzeri yerlerde dolaşarak ufak tefek tuhafiyeci eşyası satan gezginci esnaf’ 2. ‘(bazı bölgelerde) tuhafiyeci’ (TS I, 295).⁹

Aynı şekilde benzer anlamlı iki Türkçe kelime *opraq* ve *çöpre* (ve/veya *çüprek*) Türk dillerinin bir kısmında var olan bir ikilemeyi temel olarak almıştır: Tü. *abur cubur* ‘incongruous mixtures (foods, etc.); trash’ (Hony 1957, 1), ‘sırası, tadı, yararı gözetilmeksizin rastgele yenilen şeyler’ (TS I, 3); Kaz. Tat. *ıbir-çıbir* 1. мелкий, мелочный (о вещах, делах и т.п.); малый, маленький (о детях); мелочь, мелкота; мелюзга, малые дети, детвора’ 2. *eski* ‘безпорядочный, безалаберный, разрозненный (о вещах т.п.)’, *ıbir-çıbirly yurt* 1. ‘дом, семейство с малыми детьми’ 2. *bik ıbir-çıbirly iş* ‘слишком кропотливая, мелкая работа’ (TRS 671); Başk. *ıbir-sıbir* ‘мелкота, мелюзга’ (BRS 669); KarK. *obur-çubur* ‘рухлядь, лохмотья’ (KRPS 423); Nog. *äbir-şübir* ‘ветошь, трапье, хлам’ (NRS 57,

⁹ *Çer* için Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında örnek bulamadım, ama onun varlığı sadece bir kez (geçen) *çerçi* kelimesiyle kanıtlanmıştır. – Bir diğeri ise, belki daha akla yakın olasılık, **çer*’in hiç ayrı bir kelime olmadığı ve *çerçöp* ikilemesinin ilk üyesi olarak ortaya çıktığı ile ilgili açıklamadır. Bu durumda *çerçi* kelimesinin kökü *çerçöp*’ten ayrılmıştır. *Çöp*’ten meydana gelen *çörçöp* / *çerçöp* ikilemesi, Türkçe *çabuk* → *çarçabuk*, *çıplak* → *çırçıplak* örneklerinde olduğu gibi kuvvetlendirilmiş örneklerle açıklanabilir (bu şekiller için bkz. Hatipoğlu 1973). İkilemelerin ikincil, ‘anlamsız’ üyelerinin yeni anlama sahip olan bağımsız kelimelere geliştikleri için Anadolu ağızlarından Eren (1949) daha çok örnek verir. Örneğin, *mocuk* ← *çocuk* *mocuk*, *menik* ← *enik* *menik*, *öcü* ← *öcü* *möcü*, *ebelek* ← *ebelek* *kebelek*, vb.

418); Kaz. *abır-jubır* ‘bustle, fuss, running about, turmoil’, *ıbir-jıbir* ‘confused, irregular movement’ (Shnit. 13, 241); Kirg. *apra-çürpö* ‘всякие хлебные злаки (гл. обр. отходы)’ (KiRS 879).

Bu ikilemelerin her iki üyesi de belli birleştirici fonetik değişikliklere uğradığı için onları analiz etmek morfolojik olarak zordur. Dolayısıyla kendilerinin herhangi bir anlamı yoktur. Bu fonetik birleşme süreci, esasen /r/ ile biten ve (C)VCVC ses yapısındaki çok sayıdaki Türkçe ikilemelerle açıklanabilir: Türkçe *afur tafur*, *apar topar*, *bangır bangır*, *çakır çukur*, *çatur çatur*, *çayır çayır*, *çıtır çıtır*, *kıtır kıtır*, *kıpır kıpır*, *kütür kütür* gibi vb. Bazen /r/ ünsüzünün yanına *çatra patra*, *dobra dobra*’daki gibi bir /a/ ünlüsü eklenir. Bu kelimelerin hepsi yansıma kaynaklıdır ve onlara eklenen +Xr ve +rA, kelimenin klasik anlamında ek değildir. Ancak +Xr ve +rA, bu öbeğin yansıma özelliğinin asıl parçasını oluşturur. Ama bunların bazen son ek gibi davranma durumunu hiç kimse inkar edemez, bkz. örneğin, Türkçe *kıp kıp* → *kıpır kıpır* veya *çat pat* → *çatra patra*. Bu, *çöp çep*’ten gelişen *çöpür çepür* ikilemesinin (Kâşğari’de, bkz. üstte) nasıl oluştuğunu gösterebilir. Belki bu, *çöpür çepür* ikilemesinin ayrılmasıyla ortaya çıkan *çöpür* (bkz. 3.5) kelimesinin nasıl oluştuğunu da açıklar. *Abur cubur* ve bunun gibi ikilemelere dönülürse onların *opraq* ve *çöpre/çüprek* kelimeleriyle olan uzak bağlantısı tartışılmaz. Bu kelimelerin semantik alanı da bu iddiayı doğrulamaktadır. Asıl ‘küçük, ıvır zıvır, önemsiz’ yan anlamı, Tatarca ve Başkurtçada korunmuştur. Dahası semantik dallanmalar şöyledir: 1. ‘küçük çocuk’ (Tatar, Kırgız), 2. ‘çaput, kereste, ufak tefek şey’ (Kırım Karaim, Nogay), 3. ‘kargaşa, karmaşa, dağınıklık, karışıklık, koşturmak, düzensizlik, ayaklanma, çalkantı, keşmekeş, karmaşa, anarşi’ (Tatar, Kazak, Türkçe).

4.2. Ma. *apró-cseprö* ve *csip-csup*.

Macarca *apró-cseprö* ‘küçük, önemsiz’ kelimesinin, TESz’te (I, 167) birleşik kelime olduğu iddia edilmesine rağmen söz konusu kelime gerçek bir ikilemedir. Onun ilk unsuru olan Macarca *apró* ‘küçük, minik’ (bkz. 2.) kelimesi iyi bilinir, ama ikinci üye **cseprö*, bağımsız olarak hiç kullanılmamıştır. TESz’e göre *csepp* ‘damla’ ve *csepű* ‘üstüğü’ kelimelerin de etkisinin tespit edildiği, kelimeler arasındaki çok çeşitli bileşimlerden dolayı **cseprö* kelimesi oluşmuştur. Ama TESz’e göre **cseprö* biçiminin temel anlamı, iki Macarca yansıma fiille korunmaktadır: *(fel)cseperedik* ‘büyümek’ ve *csöpörödik*, *töpörödik* ‘buruşmak, pörsümek’ fiilinin bir çeşidi. Bu yüzden **cseprö* şekli, yukarıdaki iki fiilin farzedilen temel formları, **cseper-*, **csöpör-*’ün şimdiki zaman sıfat-fiili olarak açıklanabilir. Tabii ki bu olası açıklamayı kabul etmeyi zorlaştıran çok fazla morfolojik, semantik ve basit mantıksal engeller vardır. Diğer yandan bu durum, eğer

Türkçe ikilemeler, *opraq*, *çöp*, *çöpre* ve *çüprek* ile bağlantılıysa (bkz. 4.1 üstte) düşünülebilir. Buna, Macarca ikileme *apró-csepró* şekli için yardımcı bir göreve sahip olan Türkçe ikilemeler kanıt olabilir. Özellikle Türkçedeki (*opraq*, *çöp*, *çöpik* ve *çöpre/çüprek*) kelimeleriyle Macarcaya geçen (*apró*, *csepp*, *csepű* ve *sepró*) kelimelerle kurulan bağlantıların tümü ikna edicidir. Sonuç olarak bu kelimelerle bağlantılı Türkçe ikilemeler, Macarca ikilemelerin oluşumunu etkilemiştir, örneğin seçilmiş tüm ikilemelerin ikinci unsuru Türkçenin etkisi altındadır. Daha sonra, kuşkusuz, *csepű* ‘üstüğü’ ve *csepp* ‘damla’ kelimelerinin benzer etkisi, gerçekten de bazı eski Macarca kaynaklarda görüldüğü gibi bu şekillerin çeşitliliğine katkıda bulunmuş olmalıdır: *apró-csöpű* (1613), *apró-csepő* (1750), *apró-csepű* (1754), *apró-csep* (1766), vb. (bkz. TESz I, 167). İkinci unsur *csepró* pek çok fonetik çeşitliliğe sahip olmasına rağmen ilk unsur *apró*’nun sabit bir şekilde bulunması dikkat çeker. *Csepró*, sadece ikilemenin ikinci ögesi olarak var olsa da *apró*’nun her zaman kullanılan Macarca bir kelime olduğu bilinmektedir. Şöyle ki olası halk etimolojisinin bağlantılarına ve fonetik değişimlere daha eğilimlidir.

Macarcada başka bir ikileme daha vardır ve *csip-csup*, *apró-csepró* ‘küçük, önemsiz’ ile hemen hemen aynı anlama sahiptir. İkilemenin iki ögesinin de ayrı ayrı anlamları yoktur. Onlar, Macarca *csepp* ‘damla; az, küçük’ (bkz. 3.1) kelimesinden türemiş olmalıdır. *Csip-csup*’un ünlü sistemi, Macarcanın özelliğini göstermektedir, meselâ *dirib-darab* ‘küçük parçalar’ ← *darab* ‘parça’, *lim-lom* ‘ıvır zıvır’ ← *lom* ‘kereste’, *vicik-vacak* ‘değersiz’ ← *vacak* ‘aynı manada’, *szir-szar* (kaba, halka özgü) ‘değersiz’ ← *szar* ‘pislik’ vb. örneklerle karşılaştırınız. Ama *csip-csup*’un ünlü sistemi, Macarcanın ikileme grubunun sistemine/düzenine uygun olsa da onun kökeninin *çöp* ve türevlerinden bağımsız olduğu düşünülemez. Türkçe *çöp-çep*, *çöpür-çepür* ve *çöp*’le (ve Macarcaya ödünç verilmiş şekillerin büyük çoğunluğu için) bağlantılı tüm kelime ailelerinin şekillerin, *csip-csup* ikilemesinin oluşmasında katkısı vardır.

Sonuçta Macarca *apró-csepró* ve *csip-csup* ikilemeleri, Macarcaya ödünçlenen klasik Türkçe olarak düşünülme de onlar, Macar dilinin kurallarına uyarlanan ve Türk dilinin çerçevesinde anlaşılmanan Türkçe ödünçlemelerdir. Başka bir deyişle onların uyarlanması, bir kez daha, iki dilli toplumların varlığını doğrulamaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağakay, M. A. 1953. "İkizlemeler üzerine." *Türk Dili* 2/16, 189–91; 2/17, 268–71.
- _____. 1954. "Türkçede kelime koşmaları." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1954, 97–104.
- Bárczi, Géza 1942. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- Benkő Loránd (ed.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti- etimológiai szótára*. Vol. I. *A-Gy.* 1967; Vol. II. *H-Ó.* 1970; Vol. III. *Ö-Zs.* 1976; Vol. IV. *Mutató.* 1984. Budapest.
- Benkő Loránd (ed.) 1992-. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I.* Budapest.
- Berta, Árpád 1996. *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*. (Turcologica 24.) Wiesbaden.
- Brockelmann, C. 1954. *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden.
- Caferoğlu, Ahmet 1931. *Abu Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul.
- Clauson, Sir Gerard 1960. *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân. Facsimile text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson*. "E. J. W. Gibb Memorial" New Series XX. London.
- _____. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dankoff, Robert – James Kelly 1982–85. *Mahmūd al-Kāşyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. 3 vols. (Sources of Oriental Languages and Literatures 7.) Harvard University.
- Derleme Sözlüğü*. 12 vols. Ankara 1963–1982.
- Eckmann, J. 1953. "Türkçede *-raq, -rek* ekine dair." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1953. 49–52.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 2 vols. (Turcologica 7.) Wiesbaden.
- Eren, Hasan 1949. "İkiz kelimelerin tarihi hakkında." *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII/2, 283–6.

- _____. 1960. "Anadolu ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça kelimeler.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1960. 295–371.
- Gombocz, Z. 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX.) Helsinki.
- Grønbech, Kaare 1942. *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
- Hatipoğlu, V. 1973. Pekiştirme ve kuralları. (Türk Dil Kurumu Yayınları 372.) Ankara.
- _____. 1981. *Türk dilinde ikileme*. Genişletilmiş ikinci baskı (1. baskı: 1971). (Türk Dil Kurumu Yayınları 328.) Ankara.
- Hony, H.C. 1957. *A Turkish-English Dictionary*. Oxford (Second edition).
- Houtsma, M. Th. 1894. *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift*. Leiden.
- İzbudak, Velet 1936. *El-İdrâk haşiyesi*. İstanbul.
- Korkmaz, Zeynep 1994. *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Üçüncü baskı (1. baskı: 1961). (Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları 598.) Ankara.
- Ligeti, Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Müller, F.W.K. (herausgegeben von) 1911. *Uigurica II*. Berlin.
- [Onüçüncü] XIII. asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle tarama sözlüğü. 5. vols. Ankara. 1943–57.
- Paasonen, H. 1908. *Csuvas szójegyzék*. Budapest.
- Palló, K. Margit 1982. *Régi török eredetű igéink*. (Studia Uralo-Altaica. Supplementum I.) Szeged.
- Radloff, Wilhelm 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Bd. 1–4. Sanktpeterburg.
- _____. 1928. *Uigurische Sprachdenkmäler*. Leningrad.
- Räsänen, M. 1920. *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 48.) Helsinki.
- _____. 1923. *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 50.) Helsinki.

- _____. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1.) Helsinki.
- Róna-Tas, A. – Berta, Á. 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Part I–II. Wiesbaden.
- Shnitnikov, Boris N. 1966. *A Kazak–English Dictionary*. The Hague.
- Tietze, A. 1955. “Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch.” *Oriens* VIII, 204–57.
- _____. 1967. “Persian loanwords in Anatolian Turkish.” *Oriens* XX, 125–68.
- Tuna, O. N. 1948. “Türkçede tekrarlar.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* III, 429–47.
- Türkçe Sözlük*. 2 vols. Yeni baskı. Ankara. 1988.
- Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi* 1939–42. 3 cilt. İstanbul.
- Zajączkowski, A. 1932. *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim*. Kraków.
- Ахмеров, К. З. (сост.) 1958. *Башкирско–русский словарь*. Москва.
- Бамматов, З. З. (под ред.) 1969. *Кумыкско–русский словарь*. Москва.
- Баскаков, Н. А. (под ред.) 1963. *Норайско–русский словарь*. Москва.
- Баскаков, Н. А. (под общей ред.) 1968. *Туркменско- русский словарь*. Москва.
- _____. (под ред.) 1974. *Караимско–русско–польский словарь*. Москва.
- Боровков, А. К. (главн. ред.) 1959. *Узбекско–русский словарь*. Москва.
- Будагов, Лазарь 1869–71. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. I–II. Санктпетербург.
- Гарипов, Т. М. 1959. *Башкирское именное словообразование*. Уфа.
- Даль, В. И. 1903. *Толковый словарь живого великорусского языка* I–IV. Санктпетербург.
- Махмудова, Л.Т. 1969. *Татар төләнәң диалёктологик сүзлөгә*. Казань.
- Наджиб, Э.Н. (сост.) 1968. *Уйгурско–русский словарь*. Москва.
- Орузбаева, В.О. 1964. *Словообразование в киргизском языке*. Фрунзе.

- Севортян, Э. В. 1962. *Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования*. Москва.
- _____. 1966. *Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования*. Москва.
- _____. 1974– 80. *Этимологический словарь тюркских языков*. I–III. Москва.
- Скворцов, М. И. (под ред.) 1982. *Чувашко–русский словарь*. Москва.
- Татарско–русский словарь* 1966. АН СССР, Казанский Институт языка, литературы и истории. Москва.
- Тенишев, Э. Р. – Х. И. Суюнчев (под ред.) 1989. *Карачаево-балкарско–русский словарь*. Москва.
- Фазылов, Э. 1966, 1971. *Староузбекский язык*. I–II. Ташкент.
- Фасмер, Макс 1986–87. *Этимологический словарь русского языка*. I–IV. Издание второе, стереотипное. Москва.
- Хабичев, М.А. 1972. *Именное словообразование в формообразование в карачаево-балкарском языке*. Баку.
- _____. 1989. *Именное словообразование в формообразование в куманских языках*. Москва.
- Шипова, Е.Н. (сост.) 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата.
- Щербак, А.М. 1977. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя)*. Ленинград.
- _____. 1981. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол)*. Ленинград.
- Юдахин, К.К. 1965. *Киргизско–русский словарь*. Москва.

KISALTMALAR

BRS	Aхмеров 1958.
BTLw	Gombocz 1912.
Bud.	Будагов 1869–71.
CC	Grønbech 1942.
ČRS	Скворцов 1982.
Dal’	Даль 1903.
Dank.	Dankoff – Kelly 1982–85.
DD	<i>Türkiyede halk ağzından söz</i>
	<i>derleme dergisi.</i>
DS	<i>Derleme Sözlüğü.</i>
ED	Clauson 1972.
EWU	Benkő 1992.
Fasmer	Фасмер 1986–87.
Faz.	Фазылов 1966, 1971.
Garipov 1959	Гарипов 1959.
İd.	Saferoğlu 1931.
İd. haş.	İzbudak 1936.
KBRS	Тенишев – Суюнчев 1989.
Khabičev 1972	Хабичев 1972.
Khabičev 1989	Хабичев 1989.
KiRS	Юдахин 1965.
KRPS	Баскаков 1974.
KuRS	Бамматов 1969.
NRS	Баскаков 1963.
Oruzbaeva 1964	Орузбаева 1964.

Paas.	Paasonen 1908.
Radl.	Radloff 1893–1911.
Räs.	Räsänen 1969.
San.	Clauson 1960.
Sev.	Севортян 1974–80.
Sevortjan 1962	Севортян 1962.
Sevortjan 1966	Севортян 1966.
Ščerbak 1977	Щербак 1977.
Ščerbak 1981	Щербак 1981.
Šipova	Шипова 1976.
Shnit.	Shnitnikov 1966
SzófSz.	Bárczi 1942.
TESz.	Benkő 1967–1984.
TrkmRS	Баскаков 1968.
TRS	<i>Татарско–русский</i>
	<i>словарь 1966.</i>
TS	<i>Türkçe Sözlük.</i>
TTS [Onüçüncü]	<i>XIII. Asırdan günümüze</i>
	<i>kadar kitaplardan toplanmış</i>
	<i>tanıklariyle tarama sözlüğü.</i>
TTDS	Махмудова 1969.
Uig.	Müller 1911.
UiRS	Наджип 1968.
USp.	Radloff 1928.
UzRS	Боровков 1959.

